
Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai

**Vladislava Stankūnienė,
Aiva Jonkarytė,
Alfonsas Algimantas Mitrikas**

*Socialinių tyrimų institutas,
Demografinių tyrimų centras,
Saltoniškių g. 58,
LT-2004 Vilnius,
el. paštas ldem@ktl.mii.lt*

Nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios vykstant sparčioms ir esminėms socialinės, ekonominės, kultūrinės aplinkos transformacijoms, Lietuvos šeima patiria ryškius pokyčius. Nyksta tradicinės šeimos bruožai, vis labiau įsigali moderni šeima. Analogiškai šeimos pokyčiai Vakarų šalyse tęsiasi jau beveik keturis dešimtmečius ir yra įvardijami šeimos transformacija arba antruoju demografiniu perėjimu.

Pirmoje straipsnio dalyje apžvelgiama antrojo demografinio perėjimo raida poindustrinėse šalyse, šio proceso esmė, prielaidos ir požymiai. Antroje dalyje, bandant ieškoti paralelių su Vakarų šalyse vykstančiomis tendencijomis, aptariama, kaip šeimos transformacija pasireiškia Lietuvoje, kokie veiksniai ją lemia, kiek toli šis procesas yra pažengęs ir kaip visuomenė vertina šiuos pokyčius.

Raktažodžiai: šeimos transformacija, matriamonialinė ir prokreacinė elgsena, antrasis demografinis perėjimas, visuomenės nuostatų vertinimas

1. ĮVADAS

Šeima kaip pirminis socialinis institutas, prasidėjus esminėms pastarųjų metų Lietuvos visuomenės transformacijoms, patiria ryškius pokyčius. Jie akivaizdūs visose šeimos gyvenimo srityse. Keičiasi šeimos ekonominio funkcionavimo pagrindai, veiklos ir saviraiškos galimybės, vidiniai šeimos narių saitai, vertybinės orientacijos ir gyvenimo prioritetai, matrimonialinės ir prokreacinės nuostatos bei elgsena. Vykstančiuose Lietuvos šeimos demografiniuose pokyčiuose galima matyti akivaizdžias paraleles su jau beveik keturis dešimtmečius labiau pažengusiose socialinės gerovės valstybėse tebesitęsiančiais šeimos pokyčiais, įvardijamais šeimos transformacija, o dėl jų fundamentalumo – net antruoju demografiniu perėjimu [24], tuo pripažįstant kokybiškai naujus ir revoliucinius pokyčius žmonių demografinėje elgsenoje. Analogiškai šeimos pokyčiai panašiu metu kaip ir Lietuvoje prasidėjo ir kitose komunistinėse šalyse.

Kaip pasireiškia demografiniai Lietuvos šeimos pokyčiai, kiek toli jie yra pažengę, kokie veiksniai juos lemia, kaip visuomenė juos vertina ir priima ir ar jie savo prigimtimi bei esme yra panašūs į tuos, kurie vyksta Vakarų šalyse? Be to, ar jie reiškia tik trumpalaikius nukrypimus nuo iki tol vyravusio šeimos modelio, ar tai yra naujo šeimos modelio formavimosi užuomazgos?

2. ŠEIMOS TRANSFORMACIJOS PRADŽIA, SLINKTIS IR VEIKSNIAI POINDUSTRINĖSE ŠALYSE

XX a. septintajame dešimtmetyje Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse prasidėjo esminiai šeimos ir gimstamumo pokyčiai. Pirmiausia jie buvo identifikuoti gimstamumo sparčiu ir ženkliai sumažėjimu iki tokio lygio, kuris jau nebeužtikrina demografinės pusiausvyros ir kartų kaitos (suminis gimstamumo rodiklis¹ nukrito gerokai žemiau nei 2,1). Prasidėjo fundamentalūs pokyčiai matrimonialinėje ir prokreacinėje gyventojų elgsenoje.

Šių šeimos pokyčių raiškoje vienas šeimos transformacijos tyrinėjimo pradininkų Lesthaeghe [10] išvelgia kelis etapus. Pradiniame etape, maždaug nuo 1955 iki 1970 m., Europos šalyse pradeda ryškėti trys svarbūs pokyčių komponentai: baigiasi pokarinis „vaikų bumas“ ir sparčiai mažėja gimstamumas, greitai auga skyrybų rodikliai, didėja pirmų vedybų amžius. Antrame etape, maždaug nuo 1970 iki 1985 m., prasideda spartus neregistruotų santuokų (kohabitacijos) plitimas. Iš pradžių tai iš esmės buvo ikivedybinio gyvenimo forma, besireiškianti kaip preliudija vedyboms. Pirmieji ją praktikuoti pradėjo Šiaurės Europos šalių gyventojai, bet netrukus toks gyvenimo kartu būdas buvo perimtas ir Vakarų Europos šalyse. Vėliau, sugyventinių poroms pradėjus realizuoti savo prokreacines intencijas, iš preliudijos

vedyboms kohabitacija virto alternatyva jai ir net norma. Vaikų gimimai porose, neįregistruosiose savo santykių, lėmė ne santuokoje gimusių vaikų dalies bendrame gimimų skaičiuje didėjimą. Gausėjo ir vaikų, gimdomų vienišų motinų. Trečiajame etape, prasidėjusiame maždaug nuo 1985 m., plinta poveidybinė kohabitacija (atitinkamai mažėja pakartotinių vedybų) ir gyvenimo „kartu, bet atskirai“ modelis². Padidėjus gimimų skaičiui tarp moterų, peržengusių 30 metų ribą, gimstamumo rodikliai nežymiai šokteli. Taip pasireiškė atidėtų gimimų poveikis. Tokio šeimos ir gimstamumo kaitos proceso pradininkės ir lyderės yra Šiaurės ir Vakarų Europos šalys, kiek vėliau panašūs pokyčiai prasidėjo Pietų Europos šalyse, o nuo devintojo dešimtmečio pabaigos, dešimtojo dešimtmečio pradžios – Vidurio bei Rytų Europoje.

Vykstantys šeimos pokyčiai yra labai persipynę tarpusavyje, tačiau stebina nuoseklumu. Kiekvienas naujas elementas žmonių elgsenoje veda prie kitų, gana tikslingų sprendimų ir elgsenos pokyčių. Visų šių pokyčių galutinis rezultatas – keičiasi šeimos modelis [24; 23]. Tradiciniu vadinamo šeimos modelio, Vakarų šalyse labiausiai klestėjusio du, Vidurio ir Rytų Europoje – keturis pokario dešimtmečius, bruožai ima nykti. Jį keičia šiuolaikinis (modernus) šeimos modelis (1 lentelė).

Demografinės transformacijas sąlygojančius veiksnius van de Kaa [21] suskirstė į tris grupes: struktūriniai pokyčiai (socioekonominiai, politiniai); technologiniai pokyčiai (technikos ir mokslo pažanga) ir kultūriniai pokyčiai (visuomenės normos ir vertybės). Nuo XX a. septintojo dešimtmečio veikia visas šių veiksmių kompleksas, tačiau pagrindinės šeimos transformacijos prielaidos, van de Kaa [24; 21] nuomone, glūdi poindustrinės visuomenės vertybių sistemos pokyčiuose. Svarbiausi šiuos pokyčius žymintys požymiai: individo autonomijos etinėje, dorovinėje ir politinėje sferose akcentavimas,

jį lydintis visų institucinės kontrolės ir įtakos formų atmetimas bei pasireiškimo vertybių, susijusių su vadinamaisiais „aukštesnio lygmens“ [15] saviaktualizacijos ir pripažinimo siekimo poreikiais, svarbos didėjimas [9].

Kitai tariant, esminiai pokyčiai įvyko žmonių sąmonėje, jų mąstyme [21]. Gilėjanti individualizacija, individo laisvių, teisių ir aspiracijų augimas keičia požiūrį į šeimą ir vaikus bei su šeima susijusią elgseną. Septintasis praėjusio šimtmečio dešimtmetis žymi „vaiko-karaliaus“ eros pabaigą ir „poros-karalių“ eros pradžią [24; 10]. Tradicinėje šeimoje pagrindinis dėmesys ir investicijos buvo skiriami šeimos, pirmiausia vaikų gerovės kūrimui, tuo tarpu šiuolaikinėje šeimoje į pirmą vietą iškyla asmeninės laisvės, saviraiškos bei partnerių tarpusavio santykių kokybės svarba. Vaikai vis dar labai svarbūs, visų pirma kaip emocinio pasitenkinimo šaltinis, tačiau jie jau nebėra vertybių hierarchijos viršūnėje [10]. Daugiau investuojant į savo išsilavinimą ir įsitvirtinimą profesinėje veikloje, santuoka ir ypač vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui. O septintojo dešimtmečio viduryje pasirodžiusi moderni kontracepcija (technologinių pokyčių veiksnys) tik sudarė palankesnes sąlygas poroms rinktis lankstesnes gyvenimo kartu formas bei kontroliuoti reprodukcinę karjerą, tokiu būdu šeimos pokyčių grandinėje suvaidindama katalizatoriaus vaidmenį [24].

Išsakomos mintys, kad esminiai ir fundamentalūs šeimos pokyčiai, poindustrinėse šalyse prasidėję XX a. septintojo dešimtmečio viduryje, silpnina ir siaurina tradicinės šeimos funkcijas [8; 25; 6], mažina šeimos kūrimo formalizaciją [14], kartu sąlygoja ir santuokos vaidmens individo gyvenime silpnėjimą. Sparčiai keičiasi moters statusas visuomenėje ir šeimoje. Nepaisant minėtų veiksmių įtakos šeimos formų, struktūros bei funkcijų kitimui, šeima ir toliau išlieka socialiai svarbus, vertybių sistemoje svarbiausią vietą užimantis institutas.

1 lentelė. Šeimos transformacijos požymiai

Tradicinė šeima	Moderni šeima
Ankstyvos vedybos	Mažėja vedybų
Šeima kuriama vedybų keliu	Vedybos atidedamos vyresniam amžiui (vedybos „senėja“)
Didelis santuokystės lygis	Daugėja neregistruotų šeimų
Pirmieji vaikai gimdomi jauname amžiuje	Pirmų vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui (gimstamumas „senėja“)
Vyrauja vidutinės šeimos	Mažėja gimstamumas, išsivyrauja mažavaikės šeimos
Maža ne santuokoje gimusių vaikų dalis	Daugėja ne santuokoje gimusių vaikų dalis
	Daugėja viengungių
	Plinta savanoriška bevaikystė
Perėjimas prie modernios šeimos prasidėjo:	
– Vakarų šalyse apie 1965 m.	
– Lietuvoje – praėjusio dešimtmečio pradžioje (nuo 1990 m.)	

3. LIETUVOS ŠEIMOS TRANSFORMACIJOS POŽYMAI IR VEIKSNIAI

3.1. Modernaus šeimos modelio plitimas Lietuvoje

Nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios Lietuva revoliuciniais tempais perima minėtus naujo šeimos modelio bruožus. Per vieną dešimtmetį labai pasikeitė šeimos demografinės charakteristikos. Tarp ryškiausių šeimos pokyčių, kuriuos galima iliustruoti statistikos ar sociodemografinių tyrimų duomenimis, yra šie: labai sumažėjo vedybų, labai sumažėjo gimstamumas, pradedama tuoktis vyresniame amžiuje, gausėja porų, kurios gyvena kartu santuokos neregistravusios, pirmųjų vaikų gimdymas atidedamas vyresniam amžiui, gausėja nesantuokinių vaikų (2 lentelė).

Pastarieji Lietuvos šeimos pokyčiai pirmiausia pradėjo reikštis vedybų skaičiaus mažėjimu. Tai matyti ir iš statistikos, bendriausių vedybų rodiklių: absoliutaus vedybų skaičiaus ir bendrųjų santuokos rodiklių sumažėjimo (2 lentelė). Ypač sparčiai vedybų mažėjo 1992 ir 1993 m. [18]. Bendrasis vedybų rodiklis, palyginti su 1990 m., atitinkamai pagal metus sumažėjo 18 ir 35%.

Statistikos ir „Lietuvos šeimos ir gimstamumo“⁴³ (LŠG) tyrimo rezultatai rodo, kad vedybos atidedamos, tuokiamasi vyresniame amžiuje (2 lentelė). Taigi vedybos „senėja“. Tai yra vienas esminių šeimos transformacijos požymių. Tačiau kaip parodė LŠG tyrimas, labiausiai šeimų kūrimą vėlesniam laikui atideda tie, kurie jas kuria tradiciniu būdu, t. y. kurių šeimos kūrimas sutampa su oficialia šeimos registracija – vedybomis.

LŠG tyrimas leido atskleisti ir vieno svarbiausių šeimos transformacijos požymių – neregistruotų santuokų plitimo apraiškas Lietuvoje. Kartu su vedybų atidėjimu vėlesniam amžiui, daugėja santuokos neregistravusių šeimų. Vis dažniau šeimos kūrimas prasideda gyvenimu kartu nesusituokus [20; 19]. LŠG tyrimo rezultatai rodo, kad toks šeimos tipas, dešimtojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje dažniausiai dar buvo trumpalaikis, greitai, ypač pradėjus lauktis kūdikio, pasibaigiantis vedybomis. Tai iš esmės atitinka kohabitacijos, kaip preliudijos vedyboms, plitimo etapą, kuris prieš keletą dešimtmečių buvo būdingas labiau pažengusioms Šiaurės ir Vakarų Europos šalims. Tačiau vertinant šių reiškinių pradžios Lietuvoje sąlygas ir sudėtingos socioekonominės situacijos matrimonialinę ir prokreacinę elgseną limituojančius veiksniai, galima manyti, kad kohabitacija jau tuo metu mūsų šalyje reikėsi ir kaip alternatyva tradicinei šeimai. Aišku, tokios naujos šeimos formos plitimas turi glaudų ryšį (abipusį) su vedybų atidėjimu. Tokia priklausomybė atskleista daugelyje Vakarų Europos mokslininkų darbų [14; 3; 11; 7; 24; 23; 22].

Lietuvoje naujos vedybinės elgsenos – kohabitacijos – plitimas, tiesiog sprogimas, prasideda nuo kartos, gimusios aštuntojo dešimtmečio pradžioje (1970–1975 m.). Ši karta vedybinio amžiaus sulaukė XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, būtent tuo metu, kai prasidėjo pastarosios socioekonominės transformacijos. LŠG tyrimo duomenimis, net daugiau nei 20% vyrų ir 14–19% 1971–1973 m. gimimo kartos

2 lentelė. Šeimos ir gimstamumo rodiklių dinamika 1985–2001 m.

Rodiklis	1985	1990	1995	2000	2001
Santuokos					
Absoliutus vedybų skaičius (<i>tūkst.</i>)	34,2	36,3	22,2	16,9	15,8
Bendrasis santuokų rodiklis (<i>1000-iai gyventojų tenka santuokų</i>)	9,7	9,8	6,1	4,8	4,5
Vidutinis pirmą kartą besituokiančių amžius:	—	24,1	24,4	25,7	26,1
Vyrų	23,3	22,3	22,4	23,6	24,0
Moterų					
Gimstamumas					
Absoliutus gimusiųjų skaičius (<i>tūkst.</i>)	58,5	56,9	41,2	34,1	31,5
Bendrasis gimstamumo rodiklis (<i>1000-iai gyventojų tenka gimusių</i>)	16,5	15,4	11,4	9,8	9,1
Suminis gimstamumo rodiklis (<i>vidutinis skaičius vaikų, kuriuos moteris pagimdo per savo amžių</i>)	2,08	2,02	1,49	1,27	1,29
Vidutinis motinos amžius, gimdant pirmą vaiką	24,09	23,24	23,17	23,89	24,19
Ne santuokoje gimusių vaikų (%)	7,0	7,0	12,8	22,6	25,4
<i>Šaltinis</i> [5].					

moterų, sulaukę 22 metų, jau turėjo gyvenimo kartu neregistruvus santuokos patyrimą – jų pirma partnerystė prasidėjo neregistruotoje šeimoje. Tuo tarpu 1965–1970 m. gimimo kohortos vyrų ir moterų šie rodikliai buvo atitinkamai 4 ir 7%, o 1946–1949 m. kohortos – 0,4 ir 3%.

Taigi dalies jaunimo, tradiciniu būdu kuriančio šeimą (vedybų keliu, be išankstinio gyvenimo neregistruotoje santuokoje) ar vedybas atidedančio vėlesniam laikui mažėjimas eina greta su moderniosios jaunimo dalies didėjimu, kur partneriai ima gyventi kartu, santuokos neregistruotą. Tokiu būdu oficialiai forminamų santuokų mažėjimas iš dalies kompensuojamas nauja šeimos forma – kohabitacija. Tai patvirtina ir vienas netiesioginių šio proceso indikatorių – ne santuokoje gimusių vaikų daugėjimas (per praėjusį dešimtmetį Lietuvoje išaugęs nuo 7% 1990 m. iki 25,4% 2001 m.) [5].

Be to, kaip parodė LŠG tyrimo rezultatai, jauniausiose kohortose pradeda plisti ir savanoriškos bevaikystės nuostatos, kurios jau tam tikrą laiką būdingos Vakarų Europos šalyse [23]. Šio tyrimo duomenimis, apie 10% 18–19 metų moterų ir vyrų nurodė, kad jie iš viso nenorėtų turėti vaikų.

3.2. Lietuvos šeimos transformacijos veiksniai

Šiuos Lietuvos šeimos pokyčius lemiantys veiksniai skiriasi kilme, poveikio trukme, stiprumu. Kai kurie jų yra labai specifiniai ir būdingi tik šalims, pereinančioms iš centralizuoto valdymo sistemos į rinkos ekonomiką. Juose persipina senų ir naujų sąlygų poveikis demografinėi – matrimonialinei ir prokreacinei – elgsenai.

Vieni veiksniai yra ilgalaikiai, paveldėti iš praėjusių dešimtmečių ir toliau tebesireiškiantys per visuomenės mentalitetą, nuostatas, poreikius šių esminių pokyčių periodu. Tai labai specifiniai veiksniai (3 lentelė), būdingi pokomunistinėms šalims, einančioms į rinkos ekonomiką ir besivadovaujančioms liberalios, demokratinės visuomenės principais. Tai pirmiausia socialinių praradimų (deprivacijos) pojūtis, kai daliai visuomenės gana lemtingais tampa užimtumo ir bent jau minimalaus atlyginimo garantijų praradimas, centralizuotai reglamentuotos sistemos aprūpinimo būstais nenykimas ir pan. Kiti veiksniai yra nauji, pradėję reikštis tik pastaruoju metu. Jie savyje neša rinkos ekonomikos sąlygų įsitvirtinimo ir buvusios centralizuoto valdymo sistemos nnykimo sandūros įtampą, verčiančią pasyvesnįjį visuomenės segmentą prisitaikyti prie naujų sąlygų (darbo, būsto, rinkos santykių), o aktyvesniajam segmentui leidžianti atskleisti prislopintas savirealizacijos galimybes, išeinančias už šeimos ribų (pvz., orientaciją į profesinę karjerą, kultūrinių, rekreacinių poreikių tenkinimą ir pan.). Treti gi veiksniai yra trumpalai-

kiai ir pirmiausia lemia demografinių tendencijų svyravimus arba tampa postūmiu ilgalaikiams šeimos pokyčiams. Tai veiksniai, transformacijų pradžioje pasireiškę patirtais ekonominiais nuostoliais, ir veiksniai, praėjusio dešimtmečio pradžioje vykusios gilios ekonominės krizės metu lėmę labai smukusį šeimų gyvenimo lygį. Ekonominių krizių metu vedybų ir gimimų paprastai sumažėja. Ekonominių sunkumų ir nestabilumų pasekmė, remiantis ekonomine gimstamumo (prokreacinės) racionalios elgsenos teorija [1; 4; 17; 3], – gimstamumo mažėjimas. Tai yra papildomų išlaidų, susietų su vaikų priežiūra, mokymusi ir pan., minimizavimas. Tokiu metu vengiama papildomos atsakomybės ir pastovių bei ilgalaikių išpareigojimų. Šių idėjų gyvybingumą, atrodytu, patvirtina tai, kad gimstamumo rodiklių dinamikos posūkis spartaus mažėjimo linkme sutapo su staigiu ir didžiuliu dešimtojo dešimtmečio pradžios Lietuvos ūkio nuosmukiu, kartu ir gyvenimo lygio smukimu. Tai lėmė staiga prasidėjusį spartų santuokų ir gimstamumo mažėjimą bei neformalizuotų šeimyninių ryšių (kohabitacijos) plitimo pradžią. Tuo metu prasidėjo intensyvi ir fundamentali visuomenės transformacija, kuri atsiliopė gyventojų vedybinei bei prokreacinei elgsenai, taip pat gimstamumo mažėjimui. Esant panašioms sąlygoms, tuo pačiu metu gimstamumo mažėjimas ir kiti šeimos pokyčiai prasidėjo ir kitose Rytų bei Vidurio Europos šalyse [13; 26; 12].

3 lentelė. Lietuvos šeimos transformacijos prielaidos/veiksniai

I	SPECIFINIAI
1.	Ekonominės socialinės transformacijos/nestabilumai: Perėjimas prie rinkos santykių Ekonominės raidos nestabilumai / krizės Smukęs gyvenimo lygis pirminiame transformacijų etape ir krizių metu Pajamų diferenciacija, skurdo plitimas Nedarbas Masinė nelegali / laikina emigracija
2.	Socialiniai praradimai (pokomunistinės visuomenės deprivacijos: prarastos socialinės garantijos, nors ir minimalios): Užimtumo Išsilavinimo Minimalių (nors ir ribotų/lygiavinių) pajamų Būsto ir pan.
II	FUNDAMENTALŪS
	Individualizacija Emancipacija Individo laisvė Technologinė pažanga medicinoje: moderni kontracepcija

Vėliau, nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio, susilpnėjęs šių neigiamų ekonominių veiksnių poveikis sumažino santuokų bei gimstamumo rodiklių mažėjimo tempus, tačiau pradėjo veikti nauji veiksniai, turintys įtaką šeimos institutui. Didėjantis nedarbas ir atsiradusios galimybės (bevizis išvykimas į daugelį Europos ir ne tik Europos šalių) įeiti į tarptautinę darbo rinką (nors ir nelegaliai) suformavo didžiulius nelegalios, darbinės, trumpalaikės migracijos srautus, kurių dalyviai daugiausiai yra jaunimas. Jaunimas, ieškantis pragyvenimo šaltinių už šalies ribų, taip pat rečiau kuria šeimas, gimdo vaikus. Be to, jie tampa papildomais nešėjais informacijos apie Vakarų šalyse paplitusį gyvenimo stilių, vertybines orientacijas, prioritetus, šeimos formų įvairovę. Tai skatina vakarietišku vertybių perėmimą ar vedybinės elgsenos imitaciją.

Nors nacionalinis atgimimas, šalies valstybingumo įtvirtinimas skatino ir tebeskatina etnokultūrinio savitumo ir tradicijų išsaugojimą, tačiau liberalėjanti aplinka su po daugelio metų atsivėrusia galimybe ištraukti į Europos ir pasaulio žmonijos bendriją tampa stipriu stimulu perimti labiau pažengusių šalių technologijas, gyvenimo stilių, normas, nuostatas, vertybes, neretai neatsižvelgiant į kai kurių jų galimą destruktinį poveikį. Juolab kad Lietuva, kaip ir bet kuri kita ilgai buvusi izoliuota ir silpniau išsivysčiusi šalis, po daugelio metų atsivėrus sienoms, neturėdama socialinio imuniteto, tampa nesunkiai pažeidžiama pigios kultūros ir deviantinių reiškinių. Visuomenė, patyrusi izoliaciją, yra imli vakarietiškomis [3], ne tik materialiosioms, bet ir kultūrinėms, dvasinėms vertybėms bei elgsenos normoms, tarp jų ir vedybinėms bei prokreacinėms. Tai taip pat lemia Vakaruose jau gerokai pažengusių šeimos transformacijos, jos formalizacijos silpnėjimo [14] reiškinių plitimą ir mūsų šalyje.

Lietuvoje išgalint rinkos santykiams, demokratėjant ir liberalėjant atviros visuomenės aplinkai, vykstant poslinkiams vertybinėse orientacijose, gilėjant individualizacijai, fundamentalieji, šeimos transformaciją lemiantys veiksniai (3 lentelė), identifikuoti šios teorijos pradininkų [24], vis labiau tampa lemiamais ir mūsų šalyje.

Visų tipų matrimonialinės ir prokreacinės elgsenos veiksniai (ekonominės sistemos kitimo, socialinių transformacijų, ekonominės situacijos nestabilumo, gyvenimo sąlygų, stiliaus, vertybių, normų, elgsenos virsmas) yra labai persipynę, tačiau jų poveikio jėga, kintant konkrečioms sąlygoms, persidisklojuoja. Šiuo metu Lietuvoje vis didesnę įtaką sparciai šeimos instituto transformacijai turi fundamentalūs visuomenės pokyčių veiksniai.

4. POŽIŪRIS Į ŠEIMOS TRANSFORMACIJĄ

Nepaisant esminių visuomenės gyvenime įvykusių permąnų, šeima kaip vertybė nepraranda reikšmės.

Tai patvirtina ir Europos vertybių tyrimo (EVT), atlikto 1990 ir 1999 m. daugelyje Europos šalių, tarp jų ir Lietuvoje, rezultatai, atskleidžiantys šeimos ir kitų reikšmingiausių žmonių gyvenimo vertybių – darbo, draugų, laisvalaikio, politikos, religijos – pokyčius per beveik dešimt metų [16]. Ir 1990-aisiais, ir 1999-aisiais šeima pagal jai teikiamą svarbą vertybių hierarchijoje išliko pirmoje vietoje (4 lentelė). Moterys, lyginant rezultatus, gautus dešimtmečio pradžioje ir dešimtmečio pabaigoje, šeimai kaip vertybei ir toliau teikia didesnę reikšmę negu vyrai. Kad šeima gyvenime yra „labai svarbu“, 1990 m. teigė 57% vyrų ir 72% moterų, o 1999 m. – 58% vyrų ir 74% moterų. Kad šeima gyvenime yra „svarbu“, 1990 m. išsakė 35% vyrų ir 24% moterų, o 1999 m. – atitinkamai 37 ir 22%.

Nors šeimos reikšmė žmonių gyvenime nemažėja, pats institutas, kaip parodė šeimos ir gimstamumo raidos per praėjusį dešimtmetį apžvalga, patiria gilią transformaciją. Kaip tai vertina visuomenė ir įvairūs jos segmentai? Tai yra vienas metodų suprasti, kiek toli yra pažengę šeimos transformacijos reiškiniai, turi ar ne jie visuomenės pritarimą bei projektuoti tolimesnius šeimos instituto pokyčius. Tarptautinio palyginamojo tyrimo „Gyventojų politikos vertinimas“⁴⁴ metu bandyta įvertinti gyventojų požiūrį į šeimos pokyčius.

Kaip parodė „Gyventojų politikos vertinimo“ tyrimas, ne tik šeimos transformacijos požymiai plinta mūsų visuomenėje, bet ir visuomenė vis labiau jiems pritaria. Kai kurie šeimos demografinių pokyčių požymiai, kaip neregistruotos santuokos, nesantuokiniai vaikai, mūsų šalyje dar iki XX a. paskutinio dešimtmečio buvę deviantiniais, tampa vis labiau įprastu socialiniu reiškiniu ir į juos žiūrima vis tolerantiškiau. 46% visų respondentų neregistruotų šeimų daugėjimą vertina neutraliai (tai yra „nei gerai, nei blogai“). Nemažai respondentų (16%) tokio šeimos tipo plitimą vertina teigiamai („gerai“ ar „labai gerai“), bet dar gana daug mūsų gyventojų į nere-

Rodiklis	Labai svarbu		Svarbu		Nesvarbu	
	1990 m.	1999 m.	1990 m.	1999 m.	1990 m.	1999 m.
Darbas	42	60	48	31	10	9
Šeima	65	67	29	30	6	3
Draugai, pažįstami	19	18	53	69	28	13
Laisvalaikis	17	15	53	63	30	22
Politika	13	6	38	40	49	54
Religija	16	12	28	45	56	43

Šaltinis: Europos vertybių tyrimų duomenys.

gistuotas šeimas žiūri nepalankiai. Net 40% respondentų atsakė, kad tokių šeimų gausėjimą jie vertina „blogai“ ar net „labai blogai“ (1 pav.); respondentų, išreiškusių kraštutiniausias nuomones, yra labai nedaug (kad tai yra „labai gerai“, atsakė 2%, „labai blogai“ – 6%). Galima teigti, kad konservatyvios ir radikalios pažiūros į šį reiškinį, kaip labai prieštaraujanti mūsų gyvenimo normoms, jau yra nusilpusios, o išreikštos modernistinės ar net avangardistinės pažiūros dar nėra gajos.

Požiūrio į neregistruotų santuokų plitimą labiausiai diferencijuojantis veiksnys yra amžius: kiekvienos jaunesnės kartos stiprėja neutralus ir palankus požiūris į neregistruotų šeimų plitimą ir silpnėja – neigiamas. Jauniausių kartų, kurios vedybinio amžiaus sulaukė XX a. pabaigoje, t. y. mūsų šalyje prasidėjus šiam reiškiniui, požiūris į neregistruotų šeimų plitimą yra gana palankus: daugiau nei pusė 18–39 metų respondentų į tai žiūri neutraliai, apie penktadalis – neigiamai ir beveik penktadalis – teigiamai. Tai yra kartos, kurios tiek savo vedybine elgsena, tiek nuostatomis atstovauja moderniajai visuomenės daliai.

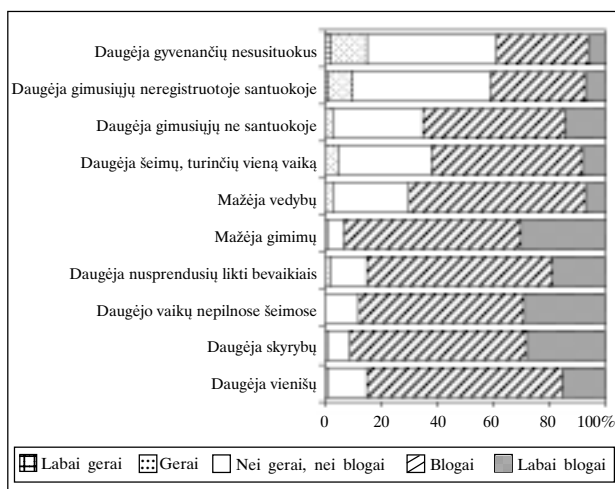
Nors į neregistruotas šeimas jau žiūrima gana neutraliai, tiek moterų, tiek vyrų dauguma pirmenybę atiduotų vedybų keliu sukurtai šeimai (77% moterų ir 74% vyrų). Vis dėlto katalikiškos kultūros šalyje kiek netikėta, kad net daugiau nei dešimtadalis respondentų (14%) pirmenybę atiduotų šeimai, kuri prasideda gyvenimu kartu be vedybų, nors ir turint tikslą vėliau susituokti. Permanentiškam neregistruotos šeimos egzistavimui („gyvenimui kartu su partneriu(-e), neturint ketinimų susituokti“) pirmenybę atiduotų tik 5% vyrų ir 3% moterų.

Nors ir gana nedaug žmonių išpažįsta šeimos kūrimo strategiją per neregistruotą santuoką ir ją iš esmės mato tik kaip preliudiją vedyboms, tačiau kiek-

vienos jaunesnės ir ypač vedybinio amžiaus sulaukusios jau transformacijų periodu kartos vis daugiau atstovų pasisako už šeimos kūrimą per neregistruotą santuoką. Net beveik pusė (44%) 18–24 metų respondentų pirmenybę atiduoda šeimai, kuriamai per neregistruotą santuoką, 42% – vedybų keliu (2 pav.) ir tik 4% būtų linkę visą laiką gyventi neregistruotoje šeimoje. Nemažai respondentų (14% vyrų, 12% moterų) mano, kad šeima, kuriama vedybų keliu, yra „patsenęs dalykas“. O taip manančių 18–24 metų amžiaus respondentų yra net penktadalis (20%).

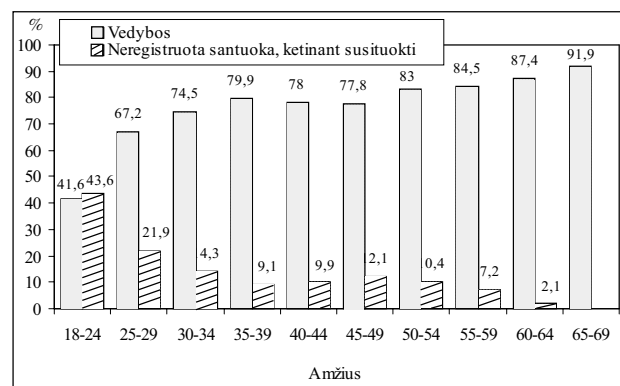
Kiekvienai jaunesnei kartai vis palankiau žiūrint į neregistruotas šeimas bei plintant nuomonei, kad vedybų keliu sukurta šeima yra archaiška, galima projektuoti, kad ateityje didės oficialiai neregistruotų šeimų ir kad šis reiškinys vis labiau įgaus socialinį pripažinimą. Remiantis šio bei kitų tyrimų rezultatais, šeimos transformacijos teorijomis ir kai kurių šalių patyrimu, galima teigti, kad šiuo metu Lietuvos visuomenė, tik pradėjusi susitaikyti su neregistruotų šeimų plitimu, neregistruotoms šeimoms dažniausiai pritarianti tik joms esant kaip preliudijai vedyboms, pereis į kitą šio reiškinio evoliucijos etapą, kai jos taps alternatyva vedybinei šeimai ar net norma.

Požiūris į ne santuokoje gimusių vaikų gausėjimą yra gerokai mažiau tolerantiškas nei į neregistruotų šeimų plitimą. Ir vis dėlto apie trečdalis respondentų tai vertina neutraliai (32%). Tačiau požiūris į nesantuokinių vaikų gausėjimą liberalėja ateinant kiekvienai jaunesnei kartai, nors šio reiškinio pripažinimo istorija yra dar trumpa, nes vyresnių kartų atstovų atsakymuose vyrauja šio reiškinio socialinio atmetimo nuostatos. Tačiau nepriklausomai nuo amžiaus, lyties ar išsilavinimo šį reiškinį teigiamai („gerai“ ar „labai gerai“) vertina tik labai mažai respondentų, o neigiamai – dauguma. Tad mūsų visuomenė į tai tebežiūri gana skausmingai, ir dauguma dar išsaugo nuostatas, kad vaikas turi gimti pilnoje

Šaltinis: „Gyventojų politikos vertinimas“ (tyrimo duomenys).

1 pav. Šeimos pokyčių vertinimas

Šaltinis: „Gyventojų politikos vertinimas“ (tyrimo duomenys).

2 pav. Nuostatų pokyčiai pagal respondentų amžių dėl prioritetinio šeimos kūrimo strategijos modelio

šeimoje, kurioje yra motina ir tėvas. Ir ne tiek jau labai svarbu, ar ta šeima yra registruota, ar neregistruota (1 pav.). Apie tai liudija ir atsakymai į klausimą apie vaikų, gimstančių neregistruotoje šeimoje, gausėjimą. Neutraliai į tokių vaikų (gimusių neregistruotoje santuokoje) gausėjimą žiūri arti pusės tiek vyrų, tiek moterų. Dešimtadalis respondentų tai vertina teigiamai ir apie 40% – neigiamai. Sugyventinių porų vaikų gausėjimą neigiamai labiau vertina moterys (moterų – 44%, vyrų – 38%). Be to, čia ryški nuomonių diferenciacija pagal amžių ir išsimokslinimą. Liberaliausi yra jauniausių amžiaus grupių respondentai ir, aišku, konservatyviausi – pagyvenę. 2/3 18–34 metų ir mažiau nei 1/3 60–69 metų respondentų tai, kad daugėja vaikų, gimusių neregistruotose šeimose, vertina neutraliai – „nei gerai, nei blogai“. Be to, kuo aukštesnis išsilavinimas, tuo neutraliau vertinamas šio reiškinio plitimas.

Tad visuomenė dar iki šiol gana sunkiai priima vaikų, gimusių ne santuokoje, gausėjimą ir vis liberaliau vertina tai, jei jie gimsta neregistruotoje santuokoje. Tai dar sykį patvirtina, kad perspektyvoje neregistruotų šeimų gali gausėti ir jos gali tapti norma.

Visuomenės liberalėjimą atspindi požiūris: moters norą vis dėlto turėti vaiką, esant vienišai, respondentai vertina labai tolerantiškai. Atsakymuose vyrauja gaida: tai yra jos „apsisprendimo teisė ir tam ji turi turėti galimybę“ (84%).

Tyrimas parodė, kad visuomenėje vyrauja labai didelis susirūpinimas dėl gimstamumo mažėjimo. Per 90% (93%) respondentų mano, kad tai yra neigiamas reiškinys (net trečdalis respondentų išsako nuomonę, kad tai yra „labai blogai“). Be to, nėra esminių problemos vertinimo skirtumų nei pagal lytį, nei pagal amžių ar išsilavinimą.

Taigi tyrimo „Gyventojų politikos vertinimas“ rezultatai atskleidė toliau gilėjančią šeimos transformaciją. Ateinant kiekvienai jaunesnei kartai vis labiau įsigali nauji šeimos kaip socialinio instituto ir jos kūrimo bruožai, ir visuomenė jiems vis labiau pritaria. Vis didesnio pritarimo sulaukia neregistruotos šeimos, nesantuokinių vaikų gausėjimas, vis dažniau pasisakoma, kad santuoka yra pasenęs socialinis institutas. Nepaisant šių tendencijų, vis dėlto visuomenė gana jautriai reaguoja į tai, kad mažėja vedybų ir gimstamumas, daugėja vaikų, kurie dalį vaikystės praleidžia su vienu iš tėvų, dažniausiai motina (1 pav.). Matyti, kad požiūriuose į šeimos institutą vyrauja nemaži prieštaravimai: tebėra dar gajos orientacijos į tradicinę šeimą, tačiau sau keliai sparčiai skina ir moderni šeima.

5. IŠVADOS

Nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios vykstantys spartūs ir esminiai socialinės, ekonominės, kul-

tūrinės aplinkos pokyčiai Lietuvoje sąlygojo šeimos transformaciją. Nyksta tradicinės šeimos bruožai, ryškėja nauji, jau tam tikrą laiką būdingi Vakarų šalims, vis labiau įsigali moderni šeima.

Postūmis šeimos transformacijai prasidėti buvo dešimtojo dešimtmečio pradžios socialiniai ekonominiai pokyčiai, socialinių garantijų netektys, ekonominio nuosmukio sunkumai, tačiau jų plitimo universalėjimą lemia būtent vykstančių pokyčių esmė –ėjimas į liberalią ir rinkos ekonomikos visuomenę su gilėjančiais individualizacijos reiškiniais.

Liberalėja ir visuomenės požiūris į modernius šeimos bruožus. Kiekviena jaunesnė karta vis neutraliau vertina poras, kurios gyvena nesusituokios, nyksta akivaizdi netolerancija joms. Nors neregistruotos santuokos iki šiol Lietuvoje dažniausiai trunka neilgai ir yra arba preliudija vedyboms, arba laikina alternatyva registruotoms, tačiau jau išžiūrimi požymiai, kad tokia vedybinė elgsena gali virsti norma, o neregistruotos santuokos – universaliu reiškinium.

Gauta
2003 03 12

Nuorodos

¹ Suminis gimstamumo rodiklis – vidutinis skaičius vaikų, kuriuos moteris pagimdo per savo amžių.

² Gyvenimas „kartu, bet atskirai“ (ang. „*living apart together*“) apibūdina tokius priešingos lyties partnerių santykius, nepriklausomai nuo jų vedybinio statuso, kai dalį laiko partneriai gyvena kartu, o dalį – praleidžia gyvendami atskirai. Tokio pobūdžio santykiai dažnesni tarp partnerių, dirbančių skirtingose vietovėse [10].

³ Tyrimas „Lietuvos šeima ir gimstamumas“ yra tarptautinio projekto „Gimstamumas ir šeima Europos ekonominės komisijos regiono šalyse“ (Fertility and Family Surveys in the Countries of ECE Region) dalis. Tyrimą Lietuvoje atliko Demografinių tyrimų centras. Anketavimo darbus Lietuvoje 1994–1995 m. atliko *Baltijos tyrimai*. Respondentai: 18–49 metų 5000 moterų ir vyrų.

⁴ Lietuvoje tyrimas „Gyventojų politikos vertinimas“ (Second European Comparative Survey on the Acceptance of Population-related Policies (PPA2)) buvo atliktas 2001 m. Apklausta 1400 respondentų (613 vyrų ir 787 moterų), atstovaujančių 18–75 metų gyventojams.

Literatūra

1. Becker G. S., Barro R. J. Altruism and the Economic Theory of Fertility. *Below Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies*, eds. K. Davis, M. S. Bernstam, R. Ricardo-Campbell. A supplement to *Population and Development Review*. 1986. No. 12.
2. Beets G. C. N. Cohabitants and Marrieds in the Netherlands: Facts, Knowledge and Options. Paper presented at the European Population Conference, 21–25 October 1991, Paris. Paris, 1991.

3. Bongaarts J., Watkins S. Social Interactions and Contemporary Fertility Transition. *Population and Development Review*. 1996. Vol. 22. No. 4.
4. Carlson E. Inverted Easterlin Fertility Cycles and Kohn's „Soft“ Budget Constraint. *Population and Development Review*. 1992. Vol. 18. No. 4.
5. *Demografijos metraštis 2002*. Vilnius: Statistikos departamentas prie LR vyriausybės, 2001.
6. Giovanni S. New Forms of Social Organization and Interpersonal Relationships in Ageing Societies. *Evolution or Revolution in European Population*. European Population Conference, 4–8 September 1995, Milano. Milano: FrancoAngeli, 1995.
7. Haskey J. Formation and Dissolution of Union in the Different Countries of Europe. *European Population. II. Demographic Dynamics*. Paris: INED, 1993.
8. Hoffmann-Nowotny J. The Future of the Family. *European Population Conference*. Plenaries. Helsinki: Painokaari, 1987. Vol. 1.
9. Lesthaeghe R., Surkyn J. New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are They Related to Newly Emerging Value Orientations? *Interface Demography (SOCO)*. Brussels: Vrije Universiteit Brussel, 2002 (http://www.vub.ac.be/SOCO/demo/publ_online.htm).
10. Lesthaeghe R. The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, eds. K. O. Mason and A. Jensen. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 17–62.
11. Liefbroer A. C., Corijn M., Gierveld J. Similarity and Diversity in the Start of the Family Formation Process in the Low Countries. CBGS-document, 3, 1996. Amsterdam, 1996.
12. Macura M., Mochizuki Sternberg Y., Garcia J. L. Europe's Fertility and Partnership: Selected Development during the Last Ten Years. Geneva, 2000 (manuscript).
13. Macura M. Fertility and Nuptiality Changes in Central and Eastern Europe: 1982–1993. *Studia Demograficzna*. 1995. No. 4/122.
14. Manting D. *Dynamics in Marriage and Cohabitation*. Amsterdam: Thesis Publishers, 1994.
15. Maslow A. *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row, 1954.
16. Mitrikas A. A. Šeimos vertybių pokyčiai. *Kultūrologija*. Vilnius, 2000. T. 6. P. 215–223.
17. Robinson W. The Economic Theory of Fertility over Three Decades. *Population Studies*. 1997. Vol. 51.
18. Stankūnienė V. Lietuvos demografinis nuosmukis XX a. pabaigoje: demografinės pusiausvyros praradimas, krizė, šokas? *Filosofija. Sociologija*. 2003. Nr. 2.
19. Stankūnienė V., Baublytė M., Kanopienė V., Mikulionienė S. *Gimstamumas ir šeima: biografinis požiūris*. Vilnius: LFSI, 1999. 109 p.
20. Stankūnienė V. Nauji Lietuvos šeimos bruožai: tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra. *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*, ats. red. V. Stankūnienė, A. A. Mitrikas. Vilnius: LFSI, 1997.
21. Van de Kaa D. J. Europe and Its Population: the Long View. *European Population: Unity in Diversity*, eds. D. J. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okolski. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1999. Vol. 6.
22. Van de Kaa D. J. Post-modern Fertility Preferences from Changing Value Orientation to New Behaviour. *Working Papers in Demography*. Canberra: The Australian National University, 1998.
23. Van de Kaa D. J. Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of Australian Population Association*. 1997. Vol. 14. No. 1. P. 1–29.
24. Van de Kaa D. J. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 1987. Vol. 42. No. 1.
25. Vikat A. Family Formation in Estonia. *Publications of the Finnish Demographic Society*, Helsinki: Finnish Demographic Society, 1994. Vol. 15.
26. Vishnevsky A. Demographic Processes in the Post-Soviet States. *Revue Baltique*. 1999. No. 13.

Vladislava Stankūnienė, Aiva Jonkarytė, Alfonsas Algimantas Mitrikas

FAMILY TRANSFORMATION IN LITHUANIA: FEATURES AND FACTORS

S u m m a r y

From the beginning of the 1990s the Lithuanian family has experienced intense changes. Traditional family features are vanishing, and the modern family is gaining ground. Analogous family changes in Western countries have persisted for almost four decades and have been labeled family transformation or the second demographic transition.

The first part of the paper presents an overview of the development of the second demographic transition in postindustrial countries, discusses the nature, major prerequisites and characteristics of the process. The second part, in an attempt of searching for parallels with the tendencies evolving in Western countries, gives an analysis of family transformation in Lithuania, the forces that stand behind it, its advancement the attitude of society towards these changes.

Key words: family transformation, matrimonial and reproductive behaviour, second demographic transition, public opinion